

אברהם אופיר שמש

"ארץ זית-שמן ודבש": תמרים, דבש תמרים או מוצר אחר?

התמר (Phoenix dactylifera) ומוצריו תופסים מקום מרכזי במקורות היהודיים לדורותיהם.¹ התמר הוא עץ בעל חשיבות רבה בארצות החמות, שבהן הוא גדל היטב משום היותו עץ תרמופילי (= אוהב חום). בעת הקדומה הייתה תרבות התמר מפותחת בחלקיה החמים של ארץ ישראל, כגון באזור בקעת הירדן (כבימינו) ובמיוחד בבבל, ששם בית גידולו נרחב מאוד.² שתי ארצות אלה כוללות את המרחב הגאוגרפי שבו יעסוק מחקר זה.

חלקי העץ הווגטטיביים (= החלקים שאינם מיניים, כגון ענפים ועלים) משמשים למגוון מטרות, כגון חרושת ובניין, וחלקיו הגנרטיביים (= החלקים המיניים של העץ - פרחים ופרות) משמשים למאכל, כגון: הפרות, הפרחים ('כופרא'), לב התמר ('קור') ודבש תמרים, שבו נתמקד במאמר זה.

חשיבותם של התמרים או הדבש שהוכן מהם נבעה משתי סיבות: א. למוצרים אלה יש חיי מדף ארוכים וניתן לשמרם במשך ימות השנה עד לבוא היבולים החדשים, ללא חשש ריקבון. מבחינה זו דבש תמרים דומה למוצרי הגפן (יין) והזית (שמן) הנוזליים; ב. משום ערכם התזונתי הגבוה, התמרים שימשו כספק סוכרים. אמנם תמרים ודבשם לא היו הממתקים היחידים בארץ ישראל ובבבל בתקופות המקרא, המשנה והתלמוד. גם קודם לבואו של קנה הסוכר (Saccharum officinarum) בימי הביניים³ שימשו לכך פירות מתוקים נוספים, כגון תאנים (Ficus

1. על התמר במקורות היהודיים, ראה: I. Low, *Die Flora der Juden* 2, Wien 1924, pp. 306-362; י' פליקס, **עצי פרי למינהם - צמחי התנ"ך וחז"ל**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 113-130;

א' איילון, **התמר "עץ החיים" סגולותיו ושימושיו**, תל אביב תשמ"ח.

2. על גידול התמר בבבל, ראה: מ' בר, **אמוראי בבל - פרקים בחיי כלכלה**, רמת גן תשמ"ב, עמ' 105-94.

3. ז' עמר, **גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים תיאור ותמורות**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ו, עמ' 337.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

(carica), ענבים (Vitis vinifera), זנים משובחים ועתירי סוכר של חרובים (Ceratonia siliqua) וכן דבש דבורים.⁴

במאמר זה ברצוני לעמוד על שתי נקודות בעניין דבש התמרים: א. כיצד ומדוע זיהו חז"ל וחכמי ימי הביניים את ה'דבש' שבפסוק כפרות התמר או כמוצרים שעובדו מהם? ב. ללא קשר לפסוק, מהו דבש התמרים שבו השתמשו במהלך הדורות וכיצד הכינו אותו?

מהותו של ה'דבש' לפי פסוקי המקרא

במקרא נזכר ה'דבש' בין שבעת הגידולים שארץ ישראל נתברכה בהם (דברים ח', ח). כפי שנראה להלן בהרחבה, במקומות שונים במקרא ישנן למונח 'דבש' כמה הוראות, והוא מתייחס למספר מוצרים מתוקים - דבש תמרים, דבש דבורים או כלל הפרות המתוקים ודבשם.⁵ אולם חז"ל צמצמו את משמעות ה'דבש' הנזכר ברשימת שבעת המינים לתמר בלבד.⁶

מחד גיסא, קיימים מספר טיעונים התומכים בזיהוי ה'דבש' שבשבעת המינים עם דבש התמרים. הפסוק מבחין בין שלוש קבוצות של גידולים ומוצרים, המחולקים לפי העיקרון של "דגן תירוש ויצהר": א. תבואה - חיטה ושעורה; ב. פרות מאכל - גפן, תאנה ורימון; ג. מוצרי פרי - שמן זית ודבש תמרים. לפי חלוקה זו, השמן והדבש נמנו יחד ברשימת שבעת המינים משום היותם מוצרי עצים בעלי ערך כלכלי ותזונתי.

4. על פירות מתוקים והדבש שהופק מהם בתקופות העתיקות ובימי הביניים, מצוי חומר רב. על זנים משובחים של חרובים בעלי מרקם דבשי בימי חז"ל, ראה י' פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 211; בימי הביניים, ראה בהרחבה: ז' עמר, **גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים - תיאור ותמורות**, ירושלים תש"ס, עמ' 204-209. על התאנה ומוצריה המתוקים (הגרורות והדבלה), ראה: ע' לעף (לעיל, הערה 1), א, עמ' 224 ואילך; י' פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 94-96; ז' עמר (לעיל, הערה 3), עמ' 309-310. על דבש הענבים, ראה להלן, הערה 52.
5. י' פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 33-37, 128. על מהותו של הדבש במקרא, ראה גם: י' רוזנסון, **חדש וטבע - מעגל השנה במקורות ישראל**, אלקנה תשנ"ה, עמ' 42-47; הנ"ל, 'כרמי יהודה בנבואות ישעיהו', בתוך: ח"ז ארליך (עורך), **פרקים בנחלת יהודה - קובץ מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית**, א, אריאל תשנ"ה, עמ' 47-51.
6. ספרי דברים פסקא רצז, מהד' פינקלשטיין עמ' 316; ביכורים פ"א מ"ג; ובירושלמי שם, סג ע"ד וראה להלן הערות 30, 31.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אולם לפי הרקע לגיבושה של קבוצת "שבעת המינים" - כאנטיתזה לחקלאות ולמזון האופייניים למצרים,⁷ ניתן להסביר שהדבש מתייחס דווקא לפרות עצמם. נכדו של רש"י, ר' שמואל ב"ר מאיר (רשב"ם; צרפת, המאות ה-11-12), ציין בפירושו לתורה, שבניגוד למצרים, פירותיה המתוקים של ארץ ישראל, ובמיוחד תמריה, מאפשרים לסועד לאכול את לחמו בתוספת של ליפתן, הנחשב במידת מה למותרות: "לא תאכל פת חריב[ה] כדרך עני ומסכן, שהרי מלבד החיטה והשעורה, שהוא לחם יהיה לך גפן ותאנה ורמון וגו' **ודבש - תמרים שהם מתוקים**".⁸ רשב"ם מרמז על מעלתה של ארץ ישראל. בניגוד למצרים המגדלת בעיקר תבואה ומיני זרעים, ארץ ישראל נשתבחה במיני פירות העץ. אכילת לחם ללא תוספות מאפיינת אנשים דלים ומסכנים, ואילו אכילתו עם לפתן משפרת את טעמו ומקנה לסעודה אופי חשוב יותר.

י' פליקס העלה טענה משכנעת למדי, שתמרי ארץ ישראל צוינו לשבח, למרות שתמרים מצויים בשפע גם במצרים, מפני שונותם: בניגוד לתמרים היבשים של מצרים,⁹ תמריה הלחים של ארץ ישראל מצטיינים במרקם רך ותכולת דבש מתוק. מכאן שזיהוי ה'דבש' עם התמר בא להדגיש את ההבדל שבין התמרים של שתי הארצות.¹⁰ אולם לפי טענה זו אפשר גם שהכונה לסתם דבש של פירות מתוקים שלא היו במצרים או שהיו בסל המזונות של המעמדות העליונים בלבד.¹¹

ראיה נוספת, לכאורה, לכך שה'דבש' מתייחס לתמרים, היא העובדה שבמקרא השמות 'תמר' או 'תמרים' מתייחסים לעץ עצמו, והפרי לא הוזכר בשמות אלה כלל. מכאן, אולי, זיהויו עם ה"דבש" שבשבעת המינים.

7. כגון גידול מיני זרעים וירקות במצרים לעומת גידול עצי פרי למאכל, בגלל ריקבון שורשי העצים כתוצאה מהצפת שטחי הגידול במימי הנילוס. ראה: י' פליקס, **טבע וארץ בתנ"ך, פרקים באקולוגיה מקראית**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 76-81.

8. בפירושו לדברים ח', ט. וכך גם פירש לגבי ה'דבש' שהתורה אסרה להקריב על המזבח: "כי כל שאור וכל דבש לא תקטירו ממנו אשה לה" (ויקרא ב', יא): "וכל דבש: פירות האילן. תמרים קרוין דבש".

9. מקובל לחלק את התמרים על פי מידת יבשותם לתמרים יבשים, יבשים למחצה ותמרים לחים. מידת יבשותם וקשיותם של התמרים תלויה באזור גידולם. באזורים חמים במיוחד גדלים תמרים יבשים. על התמרים בארצות המזרח ראה: S.G. Harrison et al., *The Oxford Book of Food Plants*, Oxford 1969, p. 106. על זני התמרים היבשים במצרים ראה: V. Takholm and M. Drar, *Flora of Egypt* 1-2, Cairo 1950, pp. 165-273.

10. י' פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 35, הערה 9.
11. ראה במדבר י"א, ה. והשווה פליקס, שם, עמ' 40-41.

מאיך גיסא, יש מקום להנחה שה'דבש' שברשימת שבעת המינים הוא דבש דבורים.¹² באופן כללי, במקרא צוין ה'דבש' כמאכל טוב וטעים, אולם רק במקרה אחד תכונות אלה יוחסו במפורש לדבש דבורים דווקא.¹³ לפי מקבילות מקראיות אחרות העוסקות בייחודה החקלאי-בוטני-פיזי של ארץ ישראל, אפשר שהכוונה לדבש דבורים. מקור אפשרי לכך היא היכללותו של הדבש, ככל הנראה של דבורים,¹⁴ ברשימת המוצרים המופיעה במנחה ששלח יעקב ליוסף (בראשית מ"ג, יא) - רשימה המכונה בפסוק כ"זמרת הארץ", משום שנמנו בה מוצרים שזכו להערכה בקרב תושבי ארץ ישראל הקדומה.¹⁵ ממקור זה עולה שהדבש יוצא מארץ ישראל למצרים, וממקור אחר, מאוחר יותר, אנו למדים על ייצואו מארץ ישראל לצור שבלבנון.¹⁶

למעשה, אין בידינו עדות ברורה לגידול דבורים לשם הפקת דבש בארץ ישראל בתקופה המקראית, למרות שבמצרים ובאסיה הקטנה גידול הדבורים היה ענף חקלאי מקובל,¹⁷ ולפי זה אפשר שכוונת הפסוק למיצי פרות או לדבש תמרים.¹⁸ אולם, יש המזהים אותו כדבש דבורים, על סמך מציאתו בארץ ישראל ובסוריה טרם התקופה הישראלית, לאור המקורות המצריים.¹⁹

אם אכן הדבש שבשבעת המינים הוא דבש דבורים, הרי שיש להניח שזהו דבש של דבורי בר, ולא של דבורי תרבות, ששימשו כענף חקלאי מכוון (על אף ששאר

12. על דבש דבורים במקורות העבריים, ראה: 'לוינגר וח' גבריהו, ערך 'דבש', **האנציקלופדיה העברית**, יא, ירושלים תשל"א, עמ' 896-897; רקע זואולוגי, חקלאי והיסטורי, ראה: ' שטרן, ערך 'דבורים', **החי והצומח של ארץ ישראל** 12, תל אביב 1990, עמ' 268-271.
13. ראה למשל שמות ט"ז, לא; משלי כ"ד, יג ועוד. טעמו המשובח צוין בשופטים י"ד, יח.
14. כך ניתן לשער מעצם העובדה שלפי תרגום אונקלוס, מדרש רבה (בראשית רבה פרשה צא י, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1135-1136) וחלק מהפרשנים (רש"י, רד"ק), הדבש הוזכר לצד מוצר אחר של הדבורים - שעווה.
15. השווה לדברים שמביא רש"י בשם תרגום אונקלוס, שם: "מתורגם מדמשבח בארעא, שהכל מזמרים עליו כשהוא בא לעולם".
16. "ודבש ושמן וצרי נתנו מערבך" (יחזקאל כ"ז, יז). יש לציין שסצנה של ייצוא בשמים וחומרי מרפא מארץ ישראל למצרים תוארה בבראשית ל"ז, כה-כו: "והנה ארחת ישמעאלים באה מגלעד וגמליהם נשאים נכאת וצרי ולט הולכים להוריד מצרימה". אולם הדבש במקור זה לא נכלל בין סחורות היצוא.
17. ש' בודנהיימר, **החי בארצות המקרא**, א, ירושלים תש"ט, עמ' 124; ' שטרן, ערך 'דבורת הדבש', **החי והצומח של ארץ ישראל** (לעיל, הערה 12), עמ' 271.
18. כאן ראוי להביא מדבריו של חוקר החי של ארץ ישראל הקדומה, ש' בודנהיימר (לעיל, הערה 17): "הדבש שהיה נשלח מסוריה ומארץ ישראל למצרים באמצע האלף השני לפנס"ה היה בודאי דבש שנאסף מדבורי בר". במקרא אין כל רמז לגידול דבורים וכל הכתובים מורים על איסוף דבשן של דבורי בר. והשווה שם ב, עמ' 12-13.
19. ' לוינגר וח' גבריהו (לעיל, הערה 12).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

המינים המוזכרים ידועים כגידולים אופייניים לחקלאות הארצישראלית והים-תיכונית הקדומה). רושם זה עולה מפסוקים שונים, כגון "דבש מסלע" (דברים ל"ג, יג) או "מצור דבש" (תהילים פ"א, יז), שמתכוונים אולי לדבש בר, שכתוצאה מחום השמש הוא זב מתוך ניקי הסלע, והוא נרדה על ידי האוכלוסייה הארצישראלית בימי המקרא.²⁰

ה'דבש' לאור דברי חז"ל

כאמור, אחת ממסורות חז"ל זיהתה את ה'דבש' שברשימת שבעת המינים (דברים ח', ח) כדבש תמרים. ככל הנראה, העובדה שדבש תמרים היה ממתק מרכזי באותה תקופה, השפיעה מאוד על קביעה זו, על אף שגם דבש דבורים כבר היה ממתק בולט בימי חז"ל (ראה להלן).

בקרוב חז"ל לא הייתה תמימות דעים לגבי מהותו של ה'דבש' שבפסוק. מתרגום אונקלוס קשה להסיק שהכתוב מדבר בתמר: "ארעא דזיתהא עבדין משחא והיא עבדא דבש". כלומר, ארץ שזיתיה עושים שמן, והיא - כלומר הארץ - עושה דבש. הוא אינו מציין באיזה דבש מדובר, ואפשר שכוונתו לדבש דבורים.

חוסר הבהירות של המונח 'דבש' עולה גם מתוך מחלוקתם של התנאים ר' עקיבא ור' אליעזר - הנמנים בין ראשי שני בתי המדרשות המרכזיים בתקופת המשנה (המאה השנייה). הם נחלקו במהותם של ה'דבש' וה'חלב' שנזכרו בפסוק המשבח את אופייה הכלכלי של ארץ ישראל - "ארץ זבת חלב ודבש":²¹

ארץ זבת חלב ודבש. ר' אליעזר אומר: 'חלב' זה חלב הפירות. 'דבש' - זה דבש תמרים. ר' עקיבא אומר: 'חלב' - זה חלב ודאי, וכן הוא אומר 'והיה ביום ההוא יטיפו ההרים עסיס והגבעות תלכנה חלב' (יואל ד', יח). 'דבש' - זה דבש היערות, וכן הוא אומר 'זיבא העם אל היער והנה הלך דבש' (שמ"א י"ד, כו).²²

20. השווה לכך את סיפור שמשון הרודה דבש מתוך גוויית האריה שהפכה כבית גידול לנחיל דבורי בר (שופטים י"ד, יח). במשלי כ"ה, טז מדובר על מציאת דבש ("דבש מצאת אכל דין") - עובדה המתאימה לדבש של דבורי בר. וכך בסיפור יונתן, שאול ויערת הדבש (= חלת הדבש?) בשמ"א י"ד, שלפי הבבלי היה זה דבש דבורים שנמצא בשטח. ראה: שבת צה ע"א; בבא בתרא סו ע"א. יש לציין, שאמנם רש"י בפרשנותו לסיפור בשמואל הסביר שיערת הדבש היא קנה סוכר, אולם גידול זה החל להתפשט רק בימי הביניים (ראה בהרחבה: ז' עמר [לעיל, הערה 3], עמ' 244-245), ורש"י הסביר, כנראה, את הדברים על פי המציאות של ימיו.

21. כגון שמות ג', ח; ויקרא כ', כד; במדבר ט"ז, יד ועוד.

22. מכילתא דרשב"י בא י"ג ה, מהד' אפשטיין-מלמד עמ' 38.

כלומר, בניגוד לדעת רבי אליעזר, הסבור שהדבש הוא דבש תמרים, טען ר' עקיבא שהוא דבש דבורים, המצוי באופן טבעי ביער או בחורש של ארץ ישראל.²³

ככל הנראה, דבריו של ר' עקיבא נאמרו על רקע התפשטות גידול הדבורים בתקופת המשנה. משפט ענף זה בכלכלת ארץ ישראל, החל המונח 'דבש' להשתרש בלשון העם בהוראה של דבש דבורים.²⁴ קרוב לוודאי שהמשק החקלאי בארץ ישראל הושפע מן הידע של היוונים והרומאים בגידול הדבורים והבילוגיה שלהן.²⁵ בספרות חז"ל מוזכרים פרטים רבים אודות הנחיל והטיפול בו, וכלים המשמשים את העוסקים במקצוע הכוורנות. בדיני מקח וממכר ונזיקין מרובות ההלכות העוסקות בכוורנות, בנחילים ובגידול דבורים.²⁶

לפי מקורות תנאיים אחרים, הדבש שברשימת שבעת המינים הוא דבש שמכנים מהתמרים החרבים. המיוחס ליונתן תרגם את הפסוק "ארץ זית שמן ודבש" (דברים ח', ח): "ארץ דמן זיתהא עבדין משח ומן תומריהא עבדין דבש".²⁷ כלומר, ארץ שניחנה בשמן ובדבש - מוצרים משובחים של פירות העץ. וכך גם הובא בספרי: "...ארץ זית שמן ודבש: זית - זה זית אגורי, ודבש - זה דבש תמרים".²⁸ חז"ל בדרשתם בחרו לציין שמוצריה המשובחים של הארץ הם שמן הזית המופק מזיתי ה'אגורי', שהיו ידועים כזיתים בעלי תכולת שמן גבוהה,²⁹ וכן דבש התמרים המתוק שהוא בעל תכולת סוכרים גבוהה.

במקורות תנאיים אחרים זוהה הדבש עם התמרים עצמם (הפרות). בהלכה תנאית הנוגעת להבאת ביכורים קבעו חכמים שאין מביאים ביכורים אלא מפרות

23. עוד בעניין זה, ראה: א' רוסט, 'למשמעות הכינוי "ארץ זבת חלב ודבש" - עיון בפרשנות', על אתר ו, תש"ס, עמ' 23-32, ובמיוחד בעמ' 25-26.

24. וכך שנינו: "הנודר... מן הדבש מותר בדבש תמרים" (גדרים פ"ו מ"ט). והשווה: מכשירין פ"ו מ"ד; סוטה מח ע"ב.

25. ראה: ש' בודנהיימר (לעיל, הערה 17). כך למשל, מוסר החכם הרומאי קולומלה (Columella) שבסמיכות למשק הרומי היו מצויות כוורות דבורים (Apiaria), מכלאות אווזים וארנבות. ראה: De Re Rustica, 8, 1, 4, The Loeb Classical Library 1926, p. 322.

26. ראה בהרחבה: ז' ספראי, 'גידול דבורים והפקת דבשן בתקופת המשנה והתלמוד', ישראל - עם וארץ ד, תשנ"ז, עמ' 224-211.

27. ובדומה גם בתרגום ה'ירושלמי': "ארעא דמן זיתהא עבדין משח ומן תמרהא עבדין דובשא".

28. ספרי דברים כי תבוא פסקא רצז, מהד' פינקלשטיין עמ' 316.

29. על הזית ה'אגורי' ראה למשל: ירושלמי ביכורים פ"א, סה ע"ב: "כל הזיתים יורדין עליהם והן פולטין את שמנן, וזה גשמים יורדין עליו והוא אגור את שמנו לתוכו". סיכום דעות החוקרים בעניין שיעורי השמן בזני הזיתים, ראה: י' פליקס, תלמוד ירושלמי, מסכת שביעית, ח"א, ירושלים תש"ס-תשמ"ז, עמ' 285.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שבעת המינים בלבד. אולם אין להביא מהתמרים (שהם ה'דבש'), הגדלים בהרים, מפני שהם אינם מובחרים.³⁰

הירושלמי ביסס קביעה זו:

ודבש אילו התמרי'ם]. יכול דבש ממש? ר' תנחומא בשם ר' יצחק בר' לעזר: כתיב 'ובפרץ [צריך להיות: וכפרץ] הדבר הרבו בני ישראל ראשית דגן תירוש ויצהר ודבש' (דה"ב ל"א, ה). ודבש חייב במעשרות? אלא אלו התמרים שהן חייבין במעשרות.³¹

כלומר, ברור שהדבש שבפסוק של פרשת הביכורים - "ארץ זבת חלב ודבש" (דברים כ"ו, ט) מדבר בתמרים החייבים במעשרות, משום שחייב הבאת מעשרות למקדש כולל את מוצרי הדגן, התירוש, היצהר והדבש שהם גידולים חקלאיים, ולא בדבש דבורים שאינו מחויב בכך.

למהותו של ה'דבש' שבפרשת הביכורים הייתה משמעות מעשית בזמן שבית המקדש היה קיים: האם ניתן היה להביא ביכורים רק מהפרות עצמם, או שאף ניתן להביא מהדבש שהופק מהם.³² העיקרון שהובא לעניין ביכורים נתקבל גם לעניינים אחרים ונקבע כי סתם 'דבש' האמור בתורה הוא דבש תמרים.³³

דבש תמרים - מוצק או נוזל?

דבש תמרים והכנתו³⁴ נזכרו בחז"ל בהקשר להלכות שונות, כגון: הטלת קנס במקרה של אכילת דבש של תרומה;³⁵ איסור הכנת דבש תמרים מתמרי תרומה, משום שאין לשנות את פירות התרומה.³⁶ בתוספתא נדונה השאלה האם דבש תמרים חייב

30. ביכורים פ"א מ"ג.

31. ירושלמי ביכורים פ"א, סג ע"ד.

32. הלכה מעשית נוספת הקשורה למהותו של המונח 'דבש' בתורה היא איסור הקטרת דבש על המזבח (ויקרא ב', יא). יש מהפרשנים שטענו שאיסור התורה הורחב לא רק לדבש תמרים, אלא לכל המשקים היוצאים מפרות האילן (רש"י בפירושו לפסוק זה [כל מתיקת פרי קרויה דבש]) ולשבועות יב ע"ב, ד"ה וכל דבש; רשב"ם בבא בתרא עט ע"ב, ד"ה אילן). אולם יש שטענו שהאיסור מתייחס לדבש דבורים בלבד (שר"ת הרדב"ז ח"ג תתקסו). המחלוקת בעניין זה צוינה בפירושו של ר"א אבן עזרא לפסוק הנ"ל: "שאור - דבר המחמיץ, גם כן דבש [כלומר, של דבורים, א"ש]. ורבים אמרו שפירושו דבש תמרים".

33. רש"י ברכות מא ע"ב, ד"ה דבש; הנ"ל בפירושו לעירובין ד ע"ב, ד"ה רוב שיעוריה בזיתים; **משנה למלך**, הלכות איסורי מזבח, פ"ה ה"א.

34. תוספתא מעשרות פ"ב הלכות ב-ג, מהד' ליברמן עמ' 231; והשווה: י' פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 129, הערה 165.

35. תרומות פ"א מ"ב.

36. שם מ"ג.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

במעשרות והאם הוא נחשב למשקה המקבל טומאה. בעניין זה הובאה מחלוקת תנאים:

דבש תמרים - ר' ליעזר מחייב במעשרות. אמ' ר' נתן: מודה ר' ליעזר שפטור מן המעשרות. אבל אומ' היה ר' אליעזר, שלא יאכל מן הדבש עד שיתקין [= יעשר, א"ש] את התמרים. מודה ר' ליעזר, שאם תקן תמרים כן ודובשן באספמא (במקום רחוק) שמותר.

דבש תמרים - ר' ליעזר מטמא משם משקה. אמ' ר' נתן מודה ר' ליעזר, שאין זה מטמא משם משקה. על מה נחלקו? על שנתן לתוכו מים, שר' ליעזר מטמא משם משקה, וחכמים או הולכין אחר הרוב.³⁷

המחלוקת הכפולה שלפנינו מלמדת שהמונח 'דבש' מתייחס לשני מוצרים: א. מוהל תמרים מתוק; ב. עיסת תמרים שהוסיפו לה מים והכינו ממנה נוזל. ר' אליעזר מחייב את הדבש במעשרות,³⁸ למרות שהוא מוהל התמרים, הואיל ולדעתו מעמדו כפרות עצמים. לפי זה הוא גם סבור שניתן להפריש מעשר מהתמרים על הדבש, למרות שהוא אינו בסמיכות לתמרים.

בחלקה השני של המחלוקת, ר' אליעזר סבור שהמוהל נחשב כמשקה והוא מכשיר את הפרות לקבלת טומאה, כמו שבעת המשקים. אולם התוספתא מצמצמת את המחלוקת למקרה שדבש התמרים הוכן על ידי הוספת מים - שאז ר' אליעזר סבור שזהו משקה המכשיר לקבל טומאה, ואילו חכמים סבורים שיש לברר מהו הגורם העיקרי בתערובת - המים או הדבש.

ממקורות אחרים מתקופת התנאים, כגון מתיאורו של ההיסטוריון יוסף בן-מתתיהו את ייצור דבש התמרים ביריחו, מסתבר שה'דבש' היה מוצר סמך שיוצר באמצעות 'דריכה' (כבישה) בלבד.³⁹ מכאן שהיו נפוצים שני מוצרי דבש תמרים - מוצק ונוזל.

המקורות הספרותיים שהובאו לעיל נכתבו בארץ ישראל בתקופת התנאים. במסורת בבלי מאוחרת יותר תואר הדבש כמוצר לוואי נזלי של התמר, ולא הפרי עצמו. התלמוד הבבלי פסק לגבי ברכת הדבש: "האי דובשא דתמרי מברכין עלויה שהכל נהיה בדברו. מאי טעמא? זיעה בעלמא הוא" (ברכות לח ע"א). כלומר, ברכת דבש תמרים 'שהכל', הואיל והוא נוזל שפרש מהפרי ולא חלק הפרי המוצק. לפי זה,

37. תוספתא תרומות פ"ט ה"ח, מהד' ליברמן עמ' 157.

38. מחלוקת מקבילה (עם בר פלוגתא אחר) הובאה במקורות תנאים ארצישראליים אחרים: ר' אליעזר סבור שהוא חייב במעשרות, ואילו ר' יהושע סבור שהוא פטור. ראה: תרומות פ"א מ"ב; ירושלמי שם, מז ע"ד.

39. י' בן-מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים ד: ח, ג, מהד' י"נ שמחוני, רמת גן תשכ"א, עמ' 269.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הדבש הוא מוצר נחות יותר, ולכן ברכתו יורדת מ'בורא פרי העץ' ל'שהכל'. לפי הבבלי משמע, שהדבש אינו הפרות עצמם אלא מוצרים אחרים. ואכן, הבבלי הבחין בין הדבש לבין ה'טרימא' - עיסת תמרים - שברכתה 'העץ', באשר צורת התמרים המקורית ניכרת בה.⁴⁰

קשה להניח שהדבש שבמקרא הוא נוזל דומה, שהרי לפי הצעת הברכה ה'נמוכה', הדבש המוזכר בגמרא אינו מוצר חשוב, הראוי לאפיין את הפרותיה המעולים של ארץ ישראל.

דבש התמרים בספרות הפוסקים

הפוסקים קבעו את ההלכה כדעת מסורת חז"ל המזהה את הדבש שברשימת שבעת המינים עם התמרים או עם דבשם, ולפיכך לאחר אכילתם יש לברך ברכת 'מעין שלוש'.⁴¹ על מהותו של דבש תמרים ניתן ללמוד מדיון הפוסקים בברכתו. כפי שנראה, הצעות הברכה עליו ניתנו על פי סוגי הדבש. בעל הלכות גדולות (המאה השמינית) הבחין בין שני סוגי דבש. זה המתואר בסוגיה בברכות הוא, לדעתו, נוזל שיוצר מתערובת מתוקה של תמרים ומים ולכן ברכתו 'שהכל'. אולם הדבש שבתורה (דברים ח', ח) הוא נוזל מתוק הזב מאליו מן התמרים - וברכתו 'העץ'.⁴² כלומר, ברכתו של דבש תמרים שעורב במים ירודה יותר מדבש היוצא מהפרות, באשר הראשון מהול בעוד שהנוזל השני הוא מוצר של הפרי.

גם בעל הגהות אשרי הבחין בין תערובת דבש עם מים לבין מוהל התמרים. לדעתו, ברכת המוהל יורדת בדרגה אחת מ'בורא פרי העץ' ל'בורא פרי האדמה', הואיל והוא אינו הפרי עצמו. אולם מהילת הדבש במים גורעת יותר, ויש לברך 'שהכל'.⁴³ הפוסקים המאוחרים דחו את דבריו, בטענה שאין אפשרות לפיה מברכים 'האדמה' על פרי העץ.⁴⁴

40. ברכות לח ע"א. בסוגיה הוזכר מאכל דומה המכונה 'חשילתא', שלפי מחבר הערוך הוא רסק תמרים מעורב בשומשומין (ערך טרימא). על מאכלי תמרים נוספים, ראה: בן איש חי, פרשת פנחס שנה ראשונה הלכה ג.

41. ראה שלחן ערוך או"ח, סימן רח סעיף א.

42. ספר הלכות גדולות, מהד' ע' הילדסהיימר, א-ב, ירושלים תשל"ב, עמ' 100-101. כבר העיר הילדסהיימר שם, הערה 75, שכך גם הביא רב האי גאון בשם "קצת רבוותא", ומסתבר שכך הייתה מסורת דבש התמרים אצל הגאונים. והשווה בית יוסף או"ח, סימן רב, ד"ה ועל דבש, המנמק את דבריו באופן דומה.

43. ברכות פ"ו סימן יב, כה ע"א.

44. בית יוסף (לעיל, הערה 42).

ראשונים רבים זיהו את דבש התמרים שבתלמוד, כנוזל לוואי מתוק המופרש מן התמרים,⁴⁵ וכך גם רבים מהפוסקים המאוחרים יותר.⁴⁶ הרב יוסף קארו העלה אפשרות שלפי הטור גם על דבש המיוצר על ידי כתישת תמרים יש לברך 'שהכל', ולא דווקא אם פרש מאליו.⁴⁷ אולם הלכה למעשה פסק, שרק על דבש הנוטף מהתמרים יש לברך 'שהכל'.⁴⁸

תיאורי דבש תמרים בארץ ישראל בימי הביניים ובעת החדשה

חכמים שונים ציינו את העדרו של דבש התמרים מארץ ישראל בימי הביניים. כפי שהראה החוקר ז' עמר בהרחבה, בראשית תקופת ימי הביניים עדיין גידלו בארץ תמרים, אולם בשלהי התקופה, מסיבות פוליטיות וכלכליות, הלך ענף התמרים והידרדר.⁴⁹ נוסעים וחכמים מקומיים מוסרים על הקושי להשיג את התמרים ומוצריהם, כגון פרות, לולבים וגם דבש.

בראשית המאה הארבע עשרה מוסר ר' אשתורי הפרחי על דבש תמרים נוזלי עב וסמיק: "גם נמצאים אתנו בארץ כנען שני מיני משקים שהם מתוך גסותם לא יתערבבו זה בזה אלא לזמן מרובה, כגון דבש תמרים".⁵⁰ אולם באותה המאה (בשנת 1370) מוסר ר' יוסף טוב עלם, ששכן שנים רבות בארץ ישראל, על העדרו של דבש התמרים:

ועל דרך הפשט נראה לי שהדבש הכתוב בתורה הוא דבש ענבים, כי הנה דבש דבורים לא נמצא עתה בארץ הקדש כי אם מעט מזער ודבש תמרים איננו נמצא שם [בארץ ישראל, א"ש] כלל בימים האלה, אך דבש הענבים הוא הנמצא שם לרב מאד ובלשון ישמעאל נקרא דבס.⁵¹

המציאות שבארץ ישראל השפיעה על פירושו של ר' יוסף טוב עלם, וזה העדיף לפרש שהדבש שבתורה הוא דווקא דבש ענבים, שהיה מוצר שכיח למדי בארץ

45. תוספות ברכות לח ע"א, ד"ה האי; רא"ש ברכות פ"ו סימן יב; רבנו יונה ברכות כז ע"ב ד"ה האי דובשא.

46. טור או"ח, סימן רב; שו"ע שם, סעיף ח.

47. בית יוסף, שם.

48. שו"ע (לעיל, הערה 46).

49. ראה: ז' עמר (לעיל, הערה 3), עמ' 336-339.

50. כפתור ופרח, פרק כא, מהד' לונץ, ירושלים תרנ"ז-תרנ"ט, עמ' תנד.

51. צפנת פענח, מהד' ד' הרצוג, ברלין תר"צ, עמ' 9.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בתקופה הערבית.⁵² ברור שאין כוונתו לדבש שבשבעת המינים, באשר קרוב לוודאי הייתה ידועה לו מסורת חז"ל בעניין.

מקור נוסף למחסור בדבש התמרים הם דברי הרב עובדיה מברטנורא, הכותב בעת ביקורו בארץ בסוף התקופה הממלוכית (1488):

אך דבש תמרים לא מצאתי פה ולא ראיתי גם לא תמרים עצמם ואצל יריחו עיר התמרים היגיד לי איש נאמן שהיה בה, כי אינה רחוקה מירושלים כי אם מהלך חצי יום, כי אין ביריחו כי אם שלושה אילני תמרים רעים ואינם עושים פירות.⁵³

תמונה דומה עולה מתיאורו של ר' יהוסף שוורץ, חוקר עברה של הארץ במאה התשע עשרה: "אלתאמר נמצאים מעטים ואינם טובים... וכעת לא נמצא דבש תמרים".⁵⁴ אולם לפי תיאורו של ר' משה רייזר באותה מאה עולה שמצב התמרים בארץ ישראל היה טוב יותר:

(תמרים) - בערבי (תאמער): כל פונט עד עשרים פאריס והם גדלים בדקל בין הלולבין כמו אשכול ענבים וכל אשכול מונח בכיס דק⁵⁵ ובכל אשכול נמצא שני מאות תמרים ולפעמים שלוש מאות והם מתוקים מדבש ונופת צופים.⁵⁶

ר' משה רייזר אינו מציין שקיים מחסור בתמרים, כפי שציין למשל לגבי תפוחים;⁵⁷ וגם אינו מציין שמחירם רב, כמו שציין לגבי השקדים והאגסים.⁵⁸ בהשוואה

52. על דבש הענבים בימי הביניים, ראה: ז' עמר, 'הדבס בארץ ישראל בימי הביניים', **מחקרי יהודה ושומרון - דברי הכנס החמישי**, אריאל תשנ"ה, עמ' 241-281; הנ"ל, 'תהליכי התאסלמות ואיסלום ביהודה ושומרון בימי הביניים והשפעותיהם על ענף הגפן וייצור היין', **מחקרי יהודה ושומרון, הכנס הרביעי**, אריאל תשנ"ה, עמ' 247-261. על דבש הענבים וייצורו במהלך התקופות ההיסטוריות פורסמו מחקרים רבים. ראה למשל: ש' דר, 'גתות הר חרמון', בתוך: א' דגני ומ' ענבר (עורכים), **ארץ הגולן והחרמון**, תל אביב 1993, עמ' 299-308; ד' אורמן, 'בתי גיתות לייצור דבש ענבים בגולן', **טבע וארץ** טז, תשל"ד, עמ' 173-174; ש' אביצור, **חיי יום יום בארץ ישראל במאה ה"ט**, תל אביב תשל"ג, עמ' 202. על הדבס בהלכה היהודית, ראה: ש"ח קוק, 'דבש ענבים', בתוך: א' אלמליח (עורך), **חמדת ישראל קבץ לזכרו של הגאון מרן חיים חזקיהו מדיני**, ירושלים תש"ו, עמ' 124-130.

53. א' יערי, **אגרות ארץ ישראל**, ירושלים תש"ט, עמ' 132. והשווה לתיאורו של ר' ישראל מפירושא (1517-1523) את המצב הכלכלי של יהודי ירושלים, שאף הוא לא הזכיר את התמרים המצויים בעיר (שם, עמ' 172): "מעניין המאכל: כל אדם הוא בצער כי בירושלים לא נמצא בשר בכל יום כמו בארצנו ולא דגים ולא פירות כי אם תאנים וענבים. ושאר הפירות, תפוחים ואגסים מביאין מדמשק והם בתכלית היוקר". וראה עוד: ז' עמר (לעיל, הערה 4), עמ' 190-192.

54. י' שוורץ, **ספר תבואות הארץ**, מהד' א"מ לונץ, ירושלים תר"ס, עמ' שפג.

55. כוונתו למתחל שבו מצויים הכפניות - הפרחים הזעירים. על מבנהו של אשכול התמר, ראה: א' פאהן ואחרים, **מגדיר לצמחי התרבות בישראל**, ירושלים 1998, עמ' 501.

56. ר' משה בן מנחם מנדל רייזר, **שערי ירושלים**, ווארשא תרל"ט, כח ע"ב.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

למחירים של שאר הגידולים שהוא מציין אכן מחירים היה גבוה יחסית, אולם משמע מדבריו, שתמרים היו מצויים בשווקים וסחרו בהם. ניתן להבחין בעובדה שר' משה ריישר אינו מזכיר כלל את ייצור הדבש.

מעדויות החכמים והנוסעים שציינו עולות המסקנות הבאות:

א. מורגש מחסור בעצי תמר בארץ ישראל והתמונה שהציג ריישר חורגת מהמציאות. אפשר שהדבר קשור לרצונו להאדיר את גידוליה של הארץ, כחלק מהתעמולה שעשה להם בגליציה בה כתב את ספרו ליהודים שם.⁵⁹

ב. הנוסעים אינם מתייחסים למהותו ולאופן הכנתו של הדבש, אלא להעדרו או למחסור החריף בו.

ג. הדלדול בענף התמרים נבע בין היתר מאיבוד הידע על גידול התמרים, ריבויים והפרייתם. בתקופת המקרא וחז"ל היה מצוי ענף התמרים בארץ ישראל בידי האיכרים העבריים. הללו פיתחו טכניקות חקלאיות מיוחדות, הגיעו להישגים יפים בגידול התמרים ואף זכו לשבח במקורות יוון ורומא.⁶⁰ אולם עם כיבוש הארץ וגירוש תושביה, נעלם גם אותו ענף מפואר.

תהליך ייצור דבש התמרים הצריך זנים משובחים של תמרים, המכילים כמות גדולה של סוכרים. מכאן שהיה קשר הדוק בין גידול התמרים לבין איכות הדבש. ארץ ישראל נשתבחה בדבש תמרים מעולה מפני התפתחות ידע חקלאי, משלבי גידול העץ הראשונים ועד לתהליכי ייצור הדבש המיוחדים.⁶¹ הנוסעים שהגיעו לארץ, אם כן, לא ראו את הדבש ולא תיארו את אופן ייצורו מפני ההידרדרות הכללית בענף. נראה שגם העיסוק ההלכתי אודות ברכתו משקף דיון עקרוני בדבש, ולא בהכרח את המציאות הקיימת בארץ ישראל.

57. שם, כט ע"א.

58. שם.

59. על הרקע לכתובת הספר, ראה: א' יערי, **שלוחי ארץ ישראל**, ירושלים תשי"א, עמ' 96-97; הנ"ל, ערך 'רישר, משה', **הנציקלופדיה העברית** לא, ירושלים תשל"ט, עמ' 100.

60. ראה למשל בתיאורו של פליניוס את תמריה של יהודה: "התכונה היוצאת דופן שלהם [התמרים הלחים, א"ש] הוא העסיס הדשן שהם מפרישים וטעמו הייני המתוק" (G. Plinius, *Naturalis Historis*, The Loeb Classical Library, 1926, 13, 4, 46). דיון על זני התמרים שבמקור זה, ראה: י' פליקס (לעיל, הערה 1), עמ' 115-118.

61. כך, למשל, הבחינו האיכרים היהודים בין עצי תמר זכריים לבין נקביים ואף האביקו את העצים הנקביים באופן מלאכותי (פסחים פ"ד מ"ט). על אופן ההאבקה ראה, למשל, **ערוך**, ערך ניסן. והשווה רש"י פסחים נו ע"א, ד"ה רב אחא. על מלאכת ה'הרכבה' (= האבקה) של הדקלים, ראה בהרחבה: ר' ברנד, 'הרכבת דקלים', **תחומין** יג, תשנ"ב, עמ' 106-115.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

התאוששות ענף התמרים בארץ החלה רק בראשית המאה העשרים, עם הבאת עצי תמר לארץ לשם חידוש חלקות התמר באזור הבקעה,⁶² אולם תעשיית דבש התמרים נעלמה.

סיכום

במקורות לדורותיהם המונח 'דבש תמרים' מתייחס לארבעה מוצרים של התמר: א. הפרות המתוקים; ב. הפרות המעוכים והכבושים למעין ריבה או עיסה סמיכה; ג. מוהל היוצא מהתמרים, בתהליכי עיבוד או באופן טבעי; ד. עיסת תמרים מעורבת במים היוצרת מעין משקה ממותק.

המסורות בימי חז"ל מזהות את ה'דבש' שבשבעת המינים שבמקרא (דברים ח', ח) עם פירות התמר, המאופיינים בתכולת דבש גבוהה במיוחד, או עם דבש סמיק שהופק מהם. אולם המונח 'דבש' שבמקרא ובספרות חז"ל אינו חד-משמעי, והוא מתייחס גם לדבש דבורים ולדבש המופק משאר פירות מתוקים, כך שהיה מקום לפרש שהדבש שברשימת שבעת המינים הוא דבש דבורים. הלכה למעשה נקבע, כי סתם דבש האמור בתורה הוא דבש תמרים, ויש לכך השלכות הלכתיות שונות. מבחינת ברכה, למשל, התמרים נחשבים כ'דבש', ולכן מברכים לאחר אכילתם ברכת 'מעין שלוש'. מאידך גיסא, מוצרי התמר המתוקים-נוזליים נתפסו כמוצרים מאיכות נמוכה יותר.

ארץ ישראל הייתה מקור חשוב לייצור דבש תמרים מאיכות גבוהה. אולם במהלך הדורות, עם חורבן הבית, הגלות והרס החקלאות, נעלמו המסורות הקשורות לגידול התמרים ולהפקת הדבש. חכמים ונוסעים מאוחרים ציינו את איכותם הגרועה של זני התמרים וגם את העדרו של דבש התמרים מתחומה של ארץ ישראל. למרות התאוששותו של ענף התמרים כיום, נעלם דבש התמרים, שבתקופות הקדומות נחשב למוצר חשוב של התמר, וזאת משום העדר הזנים המתאימים והמסורות בדבר אופן התקנתו.

62. על הבאת אלפי חוטרים של זני תמרה משובחים מעירק, מפרס וממצרים לשם חידוש ענף התמרים בארץ, ראה: ש' סטולר, **גידול התמר בארץ ישראל**, תל אביב תשל"ז, עמ' 5 ואילך. והשווה: ש' סטולר וא' גור, **זני תמר בישראל**, תל אביב תשי"ג.